

Yazar/Author

Seda MURATOĞLU*

Makale Başlığı/Article Title**

Selçuklular Döneminde Cibâl Bölgesi *Jibâl Region During the Seljuks Period*

ÖZ

İslâmî fetihler başladığı sırada İran coğrafyasındaki birçok bölge Sâsânî hâkimiyeti altında idi. Bu bölgelerdeki insanların etnik kimlikleri üzerindeki ilk değişim Arapların gelişi ile gerçekleşmiştir. Etnik nüfusu etkileyen ikinci ve en önemli hadise ise Selçuklu Oğuzlarının Horâsân'a gelişiyle cereyan etmiştir. Fakat, bazı yerel hânedanlıkların etnik kimliklerini korumuş oldukları görülmektedir. Bu hânedanlıklar, etnik bir kimlikten ziyade yaşadıkları coğrafya veya kurucularının adı ile anılmışlardır. Bunlardan biri de Cibâl bölgesinde yaşayan hânedanlıklardır. Cibâl, Kürd nüfusun yoğun olduğu ve Deylemî hânedanlıklar tarafından da idare edilen bir bölgedir. Ayrıca bölgede Arap, Acem, Hürremî, Eşgânî gibi etnik unsurlar da vardır. Tuğrul Bey'in bölgeye gelişinin öncesinde ve sonrasında burada Oğuz Türkmenlerin varlığı görülmektedir. Melikşâh devrinde başlayan Bâtînî hareketi ile bölge, Bâtînilerin eline geçmiş, Bâtîniler ile yaşanan mücadelelerin ardından bölgeye Türkmen akınları gerçekleşmiştir. Bu çalışmada bölgede bulunan Kürd aşiretleri ve Selçuklulara tabi olan Kâkûyî ve Annâzî hânedanlığının etnik menşei ve Selçuklular ile siyasî ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgiler vermeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Cibâl, Kürd, Deylem, Türkmen.

ABSTRACT

When the Islamic conquests began, many regions in the Iranian geography were under Sassanid rule. The first change in the ethnic identities of the people in these regions occurred with the arrival of the Arabs. The second and most important event that affected the ethnic population took place with the arrival of the Seljuk Oghuzs to Khorasan. However, it seems that some local dynasties preserved their ethnic identities. These dynasties were named after the geography they lived in or the name of their founders, rather than an ethnic identity. One of these is the dynasties living in the Jibâl region. Jibâl is a region with a dense Kurdish population and ruled by the Daylami dynastys. There are also ethnic elements such as Arabs, Persians, Khurremis and Ashgani in the region. The presence of Oghuz Turkmen can be seen here before and after Tuğrul Beg's arrival to the region. With the Bâtîni operation that started during the reign of Melikshah, the region was taken over by the Bâtînis, and after the struggles with the Bâtînis, Turkmen incursions took place in the region. In this study, we tried to give detailed information about the Kurdish tribes in the region and the ethnic origin of the Kâqûyî and Annâzî dynasties, which were subject to the Seljuks and their political relations with the Seljuks.

Keywords: Seljuks, Jibâl, Kurdish, Daylam, Turkmen.

* Dr., albyrak.seda@hotmail.com

** Bu makale Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora programında Prof. Dr. Ergin Ayan danışmanlığında yürütülen *Selçuklu Hakimiyetindeki Etnik Unsurlar* isimli doktora tezinin bir bölümünün gözden geçirilmiş halidir.

Extended Abstract

It is quite difficult to determine the ethnic composition of the region in the Middle Ages, but luckily we have more precise information about the Turkish migrations to the region. The political borders of Iran, which has been home to many tribes and dynasties over the centuries, have changed over time. In this study, the borders of the Jibāl region are discussed as given in the works of Muslim geographers, as well as the history of the cities in the region and the changing ethnic composition starting with the Islamic conquests until the Seljuk period. Before the arrival of the Seljuks, the region of Jibāl was densely populated by Kurds and ruled by the Daylam dynasty. These Kurdish tribes were known by the names of the cities where they lived in the region of Jibāl. Examples include the Kurds of Shāzanjān, Jawzakān, Hezbāniya, Lāriya, Khomaydiya, and the Kurds of Suhward and Shahrzūr. Furthermore, we learn from geographical works that there are also Arab, Persian and Daylamis elements in the region of Jibāl.

We see that the Turkish migrations to the region since ancient times turned into an empire with the Seljuks. After determining the integration of the local elements with Islam in the process after the fall of the Sassanids and the ethnic elements that reached the Seljuk period, we conducted our research on the entry of these elements under Seljuk rule and their activities in this geography.

Ibrahim Yinal, who was sent to Rayy and Jibāl by Tugrul Beg after the establishment of the Seljuk Empire, achieved significant success in these regions. The region, which had a particularly dense Kurdish population, had been introduced to Islam and Shiism by the Arab conquests. As we can also mention the presence of an ethnically Arab population, we see that the region was subjected to an intense Turkmen influx during the Seljuk period. These achievements of Ibrahim Yinal in the region opened the way to Isfahān, Azerbaijan and Baghdād for the Seljuk Empire.

One of the dynasties that came under sovereignty was the Qāqūyids. This Kurdish and Daylam dynasty was founded in Isfahān, one of the cities of the Jibāl region, and came under Seljuk rule during the reign of Tugrul Beg. The subordination of the Qāqūyids to the Seljuks was not limited to the period of Tugrul Beg. The Qāqūyids remained subject to the Seljuks until the end of the Qāqūyid dynasty.

Shahrizūr, another city in the Jibāl region, was in the hands of the Annāzīs when the Seljuks arrived in the region (990-991/1116-1117). There are two different opinions about the origin of the Annāzids. Some historians consider Abū al-Fath to be among the rulers descended from the Hasanawayh family of Dīnawar and Shahrizūr. In the *Sharaf-nāme*, however, it is stated that he was not a descendant of the Hasanawayhids but belonged to another Kurdish tribe. The Seljuks' conquest of the region during the reign of Tugrul Beg led to the end of the Annāzid emirate, but the second period of the emirate began in 445 (1053).

During the period when the Seljuks dominated the region of Jibāl, one of the most troublesome issues for them was their struggle with the Bāṭinīs. As Hasan Sabbāh's sect began to spread and harm Muslims, Sultan Malik Shāh appointed an emir named Arslantash to eliminate Hasan Sabbāh and his followers in early 485 (1092). Arslantash's army was defeated in the battle between them (September-October 1092). The date of the fall of the castle to the Isma'ilites is given as 489/1096 or 493/1100.

During the Seljuk period, there were intense Turkmen raids to the Jibāl region, especially to Shahrizūr. Especially Turkmen groups had a large population in the Shahrizūr-Kerkūk region. We have already mentioned that a bey of the Oghuzes named Karabeli (495/1101) defeated Surhāb b. Badr b. Muhalhil of the Annāzids and captured a significant part of the region consisting of the cities and regions of Shahrizūr, Kirmānshāh, Dīnawar. There is no other information about him in the sources, but it is known that there were many Avshar and Salur tribes among those who came to the region with a new Oghuz migration from the Seyhun tribes in the XIIth century. It is known that Karabeli was also from the Salur tribe.

All of the above information suggests that there was a presence of Oghuz Turkmens in the Jibāl region before and after the arrival of Tugrul Beg. With the Bāṭinid campaign that started during the reign of Malik Shāh, the region had fallen into the hands of the Bāṭinids. Thereafter, during the period of struggle against the Bāṭinids, we see Turkmen raids to the region and also the presence of Atabegs in the region in the following years.

1. Selçuklulardan Önce Cibâl Bölgesinin Etnik Durumu

Irak-ı Acem de denilen Cibâl bölgesinin batısında Azerbaycan, güneyinde Irak ve Hûzistan, doğusunda Horâsân çölü, Fars bölgesi, kuzeyinde Deylem, Kazvîn ve Rey bölgeleri bulunur. Fakat İbn Havkal, Rey ve Kazvîn'in Deylem dağları ile çevrili olmasından dolayı olacak ki bu yerleri Deylem bölgesine dâhil etmiştir. Yine müellifin eserinde bahsettiğinden anlıyoruz ki kendi zamanında, Cibâl bölgesinin yönetim merkezi Rey'de idi (İbn Havkal, 2017: 313; Makdîsî, 1906: 386; Ebû'l-Fidâ, 2017: 324)¹. Ayrıca Yâkût'un eserinde Cibâl, İsfahân'dan Hemedân, Dînever, Kârmîsîn ve Rey'e kadar olan eski topraklar arasında kalan bölge olarak tarif edilmiştir (Yâkût el-Hamevî, 1977: 99).

İslâm coğrafyacılarının eserlerinde Cibâl bölgesinin şehirleri şu şekildedir: İbn Havkal ve İstahrî, bölgenin en meşhur şehirleri olarak Hemedân, Dînever, İsfahân ve Kûm isimlerini zikrederler. Daha küçük şehirler arasında ise Kâşân, Nihâvend, Lûr, Kerec² ve Burc isimleri nakledilir (İstahrî, 1927: 195; İbn Havkal, 2017: 313). İbn Hurdâzbih eserinde Cibâl bölgesinin şehirlerinden, Masebezân, Mihricânkuzak, Dînever, Nihâvend, Hemedân ve Kûm olarak bahseder (İbn Hurdâzbih, 1371: 55). İbn Havkal, Cibâl bölgesi şehirleri arasında ismini zikrettiği Hulvân'ın, kimilerine göre Irak bölgesinden sayıldığını söyler. İbn Havkal da tıpkı Yakubî gibi Hulvân şehrini Cibâl bölgesinden sayar (Yakubî, 1383: 45; İbn Havkal, 2017: 321-322). Bunlardan başka Kazvîn, Esedabâd, Karmîsin, Hân-ı Lencân, Saymara, Suhrâverd şehirleri de Cibâl bölgesinden sayılır (İbn Hurdâzbih, 1371: 55; Yakubî, 1383: 45-46; İbn Havkal, 2017: 313, 319, 322).

Henüz Selçuklular bölgeye gelmediği dönemlerde bahsetmiş olduğumuz şehirlerin bazılarının etnik yapısı hakkındaki bilgilere coğrafya eserlerinden ulaşmaktayız. Müslüman coğrafyacıların eserlerinden anlıyoruz ki Cibâl şehirleri, Kürdlerin yaşadıkları şehirlerin büyük bir kısmını kapsamaktadır. İbn Havkal, Cibâl bölgesindeki şehirlerde, kasaba, köy ve dağlarda Hezbânîye, Lâriye, Humeydiye ve bunlardan başka Sühreverd ve Şehrizûr Kürdlerinin varlığından bahseder (İbn Havkal, 2017: 322). Bu şehirlerden biri de Dînever idi. Mesûdî, Şühcan Kürdlerinin burada yaşadığını söyler (Mesûdî, 2004: 192-193). Hulvân şehri ahalisi de Arap, Acem, Fars ve Kürd nüfusa sahipti (Yakubî, 1383: 45; Çetin, 2014: 97)³.

Cibâl bölgesindeki yerli nüfusun büyük bir kısmının Kürd olduğu bilinmektedir. el-Bekrî, Dînever, Hemedân, Bilâd-ı Şâm ve Azerbaycan'daki bazı Kürd aşiret isimlerini zikretmektedir. Bunlar; Şühcân, el-Macerdân, ez-Zencan, el-Keykân, el-Barsan, el-Müstekan idi (el-Bekrî, 1992: 344). Hulvân şehri ahalisi de Arap, Acem, Fars dışında Kürd nüfusa sahipti (Çetin, 2014: 97). Bundan başka Karmîsîn ve Kasr-ı Şirin'de Kürd nüfusu vardı. Ayrıca Sühreverd beldesinde de Kürd olduğunu bilmekteyiz (İbn Havkal, 2017: 322). Şehrazûr ahalisinin tamamının Kürd olduğu ve burada Sûlîye, Hakemîye, Basiyânî ve Celalî Kürdleri yaşadığı bilinmektedir (Çetin, 2014: 124-127). Nihâvend şehrinin nüfusunun önemli bir kısmını da Kürdler teşkil etmekte idi. Yâkût, Nihâvend yakınlarında bulunan Şirmâh Kalesi'ni Kürdlerin imar etmiş olduğunu söyler (Yâkût el-Hamevî, 1868: 280)⁴. Cibâl'e yakınlığından dolayı bu bölgeye bağlı sayılan Lûr şehri adını Lûrlar'dan alır. İsfahân ile Hûzistan arasında kalan dağlık bölgede yaşayan Lûr halkı Kürd'tür (Yâkût el-Hamevî, 1977: 25). Abbâsîler zamanında Cibâl bölgesi çevresinde olan Kürdlerin, Zeyd

¹ Cibâl Selçuklular devrinden itibaren İsfahân, Hemedân ve Rey arasında kalan merkezî İran için kullanılan isim için bkz. (Karaismailoğlu, 1988: 321).

² Kerec, Hemedân'da bir mahalle ve şehir olup, Rey ve Nişâbur'da iki ayrı köye de verilen isimdir, ayrıca Kirmân'da Destecîrd'e bağlı bir köy adı da bu şekildedir Bkz. (Makdîsî, 1906: 386).

³ Ayrıca Kürdlerin soyu hakkında bkz. (el-Bekrî, 1992: 343).

⁴ XVII. Yüzyıl seyyahlarından Evliya Çelebi, Nihâvend'den bahsederken şehre bir merhalelik mesafede bulunan Kinkever kalesinde yaşayan halkın Şehrizûrlu Şii Kürdleri olduklarını söyler (Evliyâ Çelebi, 2010: 461).

b. Ali aracılığı ile İslâmîyet'i kabul ettikleri ve Şehrizûr'un Şiz şehrindeki Kürd halkının Şif-Zeydî olduğunu Yâkût nakletmektedir (Yâkût el-Hamevî, 1977: 373-374).

Bölgede Kürdler dışında başka etnik unsurlar da vardır. Yakubî, Rey halkının çoğu Acemlerin karışımıdır, Arapların nüfusu burada azdır der (Yakubî, 1383: 51). Ayrıca İbn Fakîh Türklerin yaşadığı şehirlerden bahsederken Rey şehrini de zikreder (İbn Fakîh, 1885: 193).

Rey, Abbâsî hilafetinin 9. asrın yarısından itibaren zayıflaması üzerine bölgedeki mahalli hânedanlıkların rekabet alanı haline gelmişti. Şehir, İranlı (Gerdizî, 1363: 323), Türk (İbn İsfendiyâr, I: 316; İbnü'l-Esîr, 1987b: 87, 122; Usta, 2020: 26-27; Gençtürk, 2021: 48) soylu hanedanların hâkimiyetine girdi. Bundan sonra Rey şehri Deylemler ve Sâ mânîler arasında sürekli el değiştirdi (İbn İsfendiyâr, I: 310; Madelung, 1987: 37-38). Büveyhîler, 331 (943) yılında Rey şehrini Sâ mânîler'in elinden aldı ve Rey merkezli Cibâl Büveyhîleri'ni kurmuş oldular (İbnü'l-Esîr, 1987b: 331). Böylece şehir uzun süre Deylemlerin hâkimiyetinde kaldı. Gazneli Mahmûd'un 1029 yılında Rey'e hâkim olması üzerine Büveyhîler'in Cibâl koluna son verildi (Gerdizî, 1363: 418).

Bir diğer şehir olan Nihâvend, Sâsânîler devrinde önemli bir merkez olup Karîn ailesine verilmişti. Nihâvend, şehrin ismi ile anılan dağın eteklerinde gerçekleşen Sâsânî ve Araplar arasındaki savaş ile İslâm hâkimiyetine girdi (21/642) (Belâzurî, 1987: 344-349; Taberî, 1375: 1935-1961; İbnü'l-Esîr, 1987: 11-22; İbn Kesîr, 1994a: 176-185; Sarıçam, 2007: 98-99). Nihâvend Kûfelilerin, Dînever ise Basralıların fethettikleri yerlerdir.

Abbâsîler devrinde Kazvin şehrinin artan nüfusunun Araplar olduğu bilinmektedir. Yakubî, Kazvîn halkının Arap ve Acem karışımı olduğunu ve burada Acemlerin tarihi kalıntıları ve ateş evlerinin bulunduğunu söylemektedir (Yakubî, 1383: 46). Kazvîn, İranlı (Gerdizî, 1363: 324), Türk (İbnü'l-Esîr, 1987b: 87) ve Deylemlerin (İbn Miskeveyh, 2016: 154; Usta, 2020: 128; Merçil, 1992: 496) idaresine girdi. 420'de (1029) tekrar Türklerin idaresine giren şehir (İbnü'l-Esîr, 1987c: 287; Grigoreviç, 2006: 59) Tuğrul Bey zamanında Selçuklular'ın hâkimiyeti altına girdi (İbn Kesîr, 1994b: 142; Grigoreviç, 2006: 112; Togan, 1981: 272).

Arap nüfusa sahip bir diğer şehir ise Kum'dur (İstahrî, 1927: 201; İbn Havkal, 2017: 323; Barthold, 2022: 188; Berkeley, 2002: 133).

İslâmî fetihlerin ardından Cibâl bölgesinden sayılan İsfahân şehrinin etnik yapısı, tarih boyunca buraya göç eden toplulukların etkisi ile sürekli olarak değişmiştir. Yakubî, halkın büyük bir kısmının İranlı olduğunu, bir kısmının ise Kûfe ve Basra'dan gelen Araplar'ın oluşturduğunu söyler (Yakubî, 1383: 50)⁵.

Yakubî, İsfahân'ın kasabalarından ve buradaki etnik menşelerden bahsetmiştir. Müellif, bahsetmiş olduğu kasabalarda Acem, Kürd, Hürremî⁶ ve Arap etnik unsurları zikreder (Yakubî, 1383: 50-51).

İsfahân, X. yüzyıldan itibaren Abbâsî devletinin zayıflamaya başlaması ve siyasi otoritesini kaybetmesi üzerine, İran'da kurulan yerel hânedanlıkların birbirleri ile yaptıkları mücadelelerin merkezlerinden biri haline gelmiştir. İsfahân, Arap (İbnü'l-Esîr, 1987a: 407; İbn Hazm, 1938:

⁵ Bahsi edilenler Sakîf, Temîm, Anz, Beni Dabbei Huza'a, Benî Hanîfe ve Benî Abdülkays'tan bir Arap topluluğudur. Ayrıca Temîm Kabilesi'nin bir kolu olan Anber Kabilesin'den İsfahân'da yaşadığı bilinen ilk isim büyük fıkıh âlimi İmam Züfer (110-158)'in babası Huzeyl b. Kays'dır. Huzeyl, Emevi halifesi Mervan b. Muhammed zamanında İsfahân valiliği yapmıştır. Onun valiliğinin ardından Anber kabilesinin buraya yerleştiği bilinmektedir. Ayrıca bkz. (İbn Hazm, 1938: 208); (Belâzurî, 1987: 357; Kenhâle, 1994: 661); Yerleşen Arap kabilelerinden biri de Benî Hilâl Kabilesi idi bkz. (Yakubî, 1383: 51).

⁶ Hürremîler için ayrıntılı bilgi için bkz. (Spuler, 1952: 59-69; Attar, 2006: 39).

313; Bosworth, 1996: 153; Serinsu, 1994: 21), İranlı ve Deylemî hanedanların (İbnü'l-Esîr, 1987b: 164; Güner, 2004: 7; Meynard, 1861: 41) hâkimiyetine girmiştir. Şehir, X. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Büveyhî ailesinin Deylemli bir emiri olan ve İbn Kâkaveyh olarak bilinen Alâüddevle Muhammed b. Rüstem Düşmenziyâr'a (398-433 / 1007-1008/1041-1042) ikta olarak verildi. O, Büveyhîler'in Rey'de bulunan emîrinin güçsüzlüğünden istifade ederek, İsfahân merkezli Kâkûyîler Devleti'ni kurdu (Gaffârî, t.y.: 81; Zambaur, 1927: 216; Bosworth, 1968: 37; Guedy, 2010: 31).

2. Selçuklular Döneminde Cibâl Bölgesi

2.1. Deylemîler

Taberistan, Cürcân, Hârezm, Kazvîn ve Deylem'e hâkim olan Tuğrul Bey, bu hâkimiyet alanını İsfahân'a kadar genişletmişti. Batı İran ve Irak'taki Büveyhi yönetiminin dağılmaya başlaması ile bu bölgeler Kâkûyîler olarak bilinen küçük bir hânedanlığın kontrolü altında idi (Guedy, 2010: 87). İsfahân'da kurulan Kürd ve Deylemli olan bu hânedanlığın kurucusu (398/1008) Alâüddevle Muhammed b. Rüstem Deşmenziyâr idi. O, Rey ve Cibâl'de Büveyhîler'e askerî hizmette bulunan Deylemî bir askerinin oğlu idi (Gaffârî, t.y.: 81; Bosworth, 1970: 73). Alâüddevle Muhammed, Büveyhîlerin çöküşü ve Selçuklu Devleti'nin yükselişe geçtiği karışık bir dönemde zamanın siyasi olaylarında önemli bir rol oynadı (Miles, 1983: 89).

Alâüddevle'nin babası Rüstem Deşmenziyâr, Büveyhî emîri Mecdüddeve'nin annesi Seyyîde'nin dayısıdır. Bu sebeple Alâüddevle Muhammed b. Rüstem'e "İbn Kâkûye" veya "Puser-i Kâkû" (dayı oğlu) şeklinde hitap edilirdi. Farsça "küçük dayı" anlamına gelen "kâkûye" kelimesi, Büveyhî ve Kâkûyîler arasında akrabalık bağlarına (Kâkâveyhîler) işaret etmektedir (İbnü'l-Esîr, 1987c: 169; Gaffârî, t.y.: 81). Hâkimiyet sahasını Rey ve civarına kadar genişletebilen Kâkûyîler, Gaznelilerin şiddetli tepkisine maruz kaldı (Behçet, 2004: 42).

Rey, 419-420 (1029) yılında Gazneli Mahmûd tarafından ele geçirildi (İbnü'l-Esîr, 1987c: 294-295; İbnü'l-Cevzî, 1992b: 195; Gerdizî, 1363: 418-419). Aynı sene içinde Sultan Mahmûd, Oğuz Türklerine saldırmış ve onları kendi ülkesinde çeşitli yerlere dağıtmıştı. Sultan Mahmûd'dan kaçan iki bin çadır halkı, İsfahân'a gitti. Bu esnada yolda geçtikleri yerlerde yağma ve talan ettiler. Sultan Mahmûd, İsfahân'a giden bu Oğuzlar'ın yakalanıp öldürülmesi için İsfahân hâkimi Alâüddevle'ye mektup yazdı. Bunun üzerine bir tertip düzenleyen Alâüddevle'nin planları, bir Türk kölesinin Oğuzları uyarması üzerine bozulmuş ve Deylemliler ile Oğuzlar arasında büyük bir çarpışma gerçekleşmişti. Mağlup olan Oğuzlar, Azerbaycan hâkimi Vahsudan'a sığındılar. Rey'de bulunan Oğuzlar'ın buradan Azerbaycan'a gitmek için yola çıktığı haberini alan Alâüddevle Rey'e geldi. Burada çıkarları doğrultusunda Oğuzlar'ın desteğini sağlamak istedi, onlara ikta vereceğini söyleyerek yanına davet etti. Bir kısım Oğuzlar Azerbaycan'a giderken, Kızıl Bey'in kumandasında bir grup Oğuz Alâüddevle'nin yanına gitti. Burada iyi karşılanan ve ihsanlarda bulunan Oğuzların, bir müddet sonra bir Horâsân kumandanı tarafından Alâüddevle'ye karşı isyan için davet edileceği duyuldu. Bu haberi alan Alâüddevle hemen o kumandanı yakalattı ve Taberek Kalesi'ne hapsedti. Bu olay Oğuzları korkutmuştu ve tekrardan kendi bildikleri şekilde hareket ederek yağma ve talana başladılar (İbnü'l-Esîr, 1987c: 294-295)⁷. Onların karşısında duramayan Alâüddevle, İsfahân veziri Ebû Sehl el-Hamdûnî'ye haber gönderdi. Sultan Mesûd'a itaati şartıyla meseleyi birlikte çözmeye karar verdiler. Bunun üzerine Alâüddevle Rey'de kaldı. Rey'e gelen Oğuzlar'ın kuvveti, Fenâ Hüsrev b. Mecdüddeve ile Sâve

⁷ Yukarıda adı geçen Oğuz beyi Kızıl'ın, Tuğrul Bey'in eniştesi olduğunu Ebu'l-Ferec kaydetmektedir. Bkz. (*Abu'l-Farac*, 1999: 296; Köymen, 1989: 185-186; Sümer, 1999: 107-108; Peacock, 2016: 100).

hâkimi Deylemli Kâmrev'in katılması ile artmıştı. Onların gittikçe kuvvetlendiğini gören Alâüddevle, Rey'den kaçarak İsfahân'a gitti (Recep/Temmuz-Ağustos 1029). Alâüddevle'nin şehri terk etmesi üzerine, Oğuzlar Rey'i yağma ve talan ettiler. Oğuzlardan bir kısmı Alâüddevle'nin peşinden gitti ise de onu yakalayamadı, fakat onların Kerec'i ve Anasioğlu kumandasındaki Oğuz ordusunun Kazvîn'i yağmaladıkları nakledilir (İbnü'l-Esîr, 1987c: 294-295-296). Bu sırada Sultan Mahmûd vefat etti (Rebiyülahir 421/Nisan-Mayıs 1030) (İbnü'l-Esîr, 1987c: 307; Beyhakî, 2019: 12; Gerdizî, 1363: 419). O vefat ettiğinde oğlu Mesud, İsfahân'da bulunmakta idi. Sultan Mahmûd'un ölüm haberini alan Alâüddevle, İsfahân'a giderek şehri ele geçirdi, ayrıca Hemedân ve Rey'i de ele geçirdi. Gazneli Mesûd, sultanlığını ilan edince Rey üzerine yürüdü. Bu sırada Alâüddevle Rey'de idi. Sultan Mesûd'un ordusu zor kullanarak şehre girdi, şehir halkından ve Deylemlilerden bir grup öldürüldü. Böylece bozguna uğrayan Alâüddevle başından ve omzundan yaralanarak şehri terk edip Kardacân'a gitti. Rey şehrinde ise Sultan Mesud adına hutbe okundu (İbnü'l-Esîr, 1987c: 310-311).

Huzistan'a kaçmış olan Alâüddevle, Sultan Mesûd'un vekili olması ve yıllık vergi vermek şartı ile İsfahân'a geri döndü. Fakat Sultan Mesûd'un Gazne'ye dönüşünü fırsat bilen Alâüddevle tekrardan bu topraklara hâkim oldu. Bastırdığı paralar ile de bağımsızlığını ilan etmiş olan Alâüddevle, 424-425 (1033) yılında vergiye bağlı olması şartı ile Sultan Mesûd tarafından İsfahân emiri olarak kabul edildi (İbnü'l-Esîr, 1987c: 328; Beyhakî, 2019: 14-15; Miles, 1938: 191-192). Bu durum çok sürmemiş 1034 yılında tekrar Gazne Devleti'ne karşı isyan eden Alâüddevle, İsfahân'ı kaybetmişti. 1035-1036 yılında İsfahân'ı Gazneliler'in elinden almak için girişimde bulursa da başarılı olamadı ve Sultan Mesûd'a barış teklifinde bulundu (Güner, 2001: 219,221).

Alâüddevle'nin İsfahân'a hâkimiyeti aslında hânedanlığın kuruluşundan önce halasının kızı Seyyide tarafından bu şehre vali olarak tayin edilmesi ile başladı. Bu cümleden anlıyoruz ki hânedanlığın temelleri yukarıda vermiş olduğumuz 1008 yılından önceki bir tarihte atılmış olmalıdır. İsfahân'da onun yerine en büyük oğlu Zahirüddîn Ebû Mansûr Ferâmurz geçti (433-443/1041-1051). İsfahân'daki ordu da ona itaat arz etti. Diğer oğlu Ebû Kâlicâr Gerşâsf Nihâvend'e gitti ve orada ikamet edip şehri muhafaza etti, el-Cibâl'e bağlı yerleri de zapt edip orayı kendine mal etti. Bunun üzerine kardeşi Ebû Mansûr Ferâmurz da ona müdahale etmedi. Hâkimiyet alanını Hemedân, Dînever ve Şapûr'a kadar genişletti. Mecdüddevle'nin küçük olması nedeni ile yönetimin annesi Seyyide Hatun'un elinde olması Alâüddevle'nin topraklarını bu şekilde genişletebilmesine yol açmıştı (İbnü'l-Esîr, 1987c: 110,166; Gaffârî, t.y.: 81).

Kâkûyî hânedan üyeleri arasında çıkan anlaşmazlıklarından yararlanmak isteyen Tuğrul Bey, 434 (1042-1043) yılında İsfahân üzerine askerî birlik gönderdi. Gönderdiği öncü birliklerin karşısında şehrin daha fazla direnemeyeceğini anlayan Tuğrul Bey, Rey'den hareket ederek şehri ele geçirmek üzere İsfahân'a gitti. Tuğrul Bey'in geleceğini haber alan Ebû Mansûr Ferâmurz, Selçuklu ordusu karşısında dayanamayacağını bildiğinden bağlılığını arz ederek bir miktar para gönderdi, İsfahân'da bastırdığı sikkelerde 1042 yılından itibaren Tuğrul Bey'in adını zikretmek suretiyle Selçuklu hâkimiyetini kabul etti. Böylece İsfahân askerî müdahale olmaksızın Selçuklu Devleti hâkimiyetine girdi (İbnü'l-Esîr, 1987c: 389; İbnü'l-Ümrânî, 1419: 188; Miles, 1972: 142,147; Kucur, 2005: 1600). Nahcûvânî'ye göre Selçuklu Devleti'nin ilk veziri, İsfahân hâkimi Alâüddevle Ebû Cafer İbn Kâkûye ve bilahare oğlu Ferâmûrz'un veziri olan Ebu'l Feth Râzî olmuştur. Elçilik ile Tuğrul Bey'in huzuruna gelen Ebu'l Feth Râzî, Sultan Tuğrul'un teklifini kabul ederek vezir olmuştur (Nahcûvânî, 1357: 260).

İsfahân hâkimi Ebû Mansûr, bazen Selçuklular'a tabi olurken bazen Büveyhîler'in tarafına geçmekteydi. Onun Selçuklular'a karşı istikrarsız siyaseti üzerine Sultan Tuğrul Bey bu duruma

bir son vermek istedi. Tuğrul Bey, Muharrem ayında (442/Mayıs-Haziran 1050) İsfahân önlerine gelerek bir yıl boyunca şehri muhasara etti. Ebû Mansûr ve şehir halkı bu kuşatmaya uzun müddet direndiler. En az zarar ile bu kuşatmadan kurtulmak isteyen Ebû Mansûr ilk olarak Tuğrul Bey'e vergi vermeyi teklif ederek itaatini sundu, fakat Tuğrul Bey şehrin şartsız bir şekilde teslim edilmesini istiyordu. Bu nedenle Ebû Mansûr'un teklifini reddetti (İbnü'l-Esîr, 1987c: 427).

Bu şekilde şehri muhasaradan kurtaramayan Ebû Mansûr, Halife Kaîm Biemrillah'a haber göndererek Sultan Tuğrul nezdinde şefaatte bulunması için yardım istedi. Sultan Tuğrul'un kendisi üzerindeki siyasî otoritesinden dolayı onunla karşı karşıya gelmemek için, başlangıçta teklifi reddetmiş olsa da daha sonra Sultan Tuğrul'a övgü dolu mektup yazarak, İsfahân için hoşgörülü davranması hususunda ricada bulundu. İbnü'l-Esîr'in nakletmiş olduğu bilgilerden anlıyoruz ki halifenin bu isteği şehri kuşatmaması için değil, kuşatmanın ardından Sultan Tuğrul'un halka iyi davranması ve şehrin yağma edilmemesi hakkında idi. Nitekim uzun süren kuşatma, İsfahân halkının yaşam koşullarını iyice zorlaştırmıştı⁸. Ebû Mansûr, şartların ağırlaşması neticesinde yaklaşık bir yıl süren kuşatmanın ardından Muharrem 443 / Mayıs 1051'de şehri Sultan Tuğrul'a teslim etti (İbnü'l-Esîr, 1987c: 427-428; İbn Kesîr, 1994b: 159-160-161; İbnü'l-İbrî, 1983: 321; Azimî, 2006: 13).

Şehre gelen Tuğrul Bey, Ebu Mansûr'un askerlerini Cibâl bölgesinde bazı yerlere, Ebu Mansûr'u da Yezd ve Eberkûh'a ikta etti. Mayıs-Haziran 1051 yılında şehre yerleşen Tuğrul Bey, şehri çok sevmesi üzerine İsfahân'ı Selçuklu Devleti'nin başkenti yaptı (İbnü'l-Esîr, 1987c: 427; Nâsır-ı Hüsrev, 1967: 10). Böylece Kâkûyîler'in Cibâl bölgesindeki varlıkları 1051 yılında son bulmuş oldu. Tuğrul Bey, İsfahân'ı aldıktan sonra şehir halkına çok iyi davranmıştı. İsfahân konusunda döneminin âlimlerinden Mâferrûhî *Mehâsin-i İsfahân* adlı eserinde şu kayıtlara yer vermiştir: “Tuğrul Bey İsfahân'ı ele geçirdiğinde ve halkı üzerinde yönetici olduğunda orda ve yönetiminde olan diğer bölgelerde daha önceden görülmemiş bir şekilde merhamet, adalet ve insafla muamelede bulunmuştur. Ayrıca burayı iki defa ziyâret ettikten sonra, şehir halkının kendisine karşı kötü tutumu ve şehri fethederken çektiği sıkıntılara, halkın isyanına rağmen burayı sevdi ve gönlü buraya ısındı. İsfahân'ı on iki sene boyunca yönetiminde bulundurdu. Ne doğuda ne de batı da bu şehri hiçbir yere tercih etmedi, her sene ya da iki sene de bir şehri kontrol ediyor, aylarca orada kalıyordu, şehre asla zarar vermiyor, halkına eziyet etmiyordu” (Mâferruhi, 1933: 101; Guedy, 2010: 108).

Tuğrul Bey ile Bağdâd'a giden Ebu Mansûr'un ölümünün (455/1063) ardından yerine oğlu Alâüddevle Ali b. Ferâmûrz geçti. Onun tahta geçiş tarihi bilinmemektedir (Gaffârî, t.y.: 82; Güner, 2001: 220). Alâüddevle Ali'nin döneminde Selçuklular ile ilişkileri çok daha iyi olmuş ve bu yerel hânedanlık Selçuklular açısından ayrıcalıklı konuma sahip olmuştur. Yakınlıklarını artıran önemli sebeplerden biri de Kâkûyîler ve Selçuklular arasında tesis edilen evlilik bağı idi. Alâüddevle Ali, Çağrı Bey'in kızı, Halife Kaîm Biemrillah'ın dul eşi Hatice Arslan Hatun ile evlendi (469/1076-1077) (İbnü'l-Esîr, 1987d: 102; Gaffârî, t.y.: 82; Zambaure, 1927: 216; Guedy, 2010: 87; Kaymak, 2013: 27).

Kâkûyîler'in Selçuklular'a tabiyeti Tuğrul Bey dönemi ile sınırlı kalmamıştır. Kâkûyî Hânedanlığı'nın varlığı son bulana kadar Selçuklular'a tabi kalmıştır. Alâüddevle Ali b.

⁸ Halifenin gönderdiği mektubun içeriğini bilmesekte, mektubunda Sultan Tuğrul için “Meşru hükümdar”, “Müslümanların sığınağı” ve “Rükneddin Sultan Tuğrul Bey” unvanlarını kullandığı bilinmektedir. Buna mukabil kaynakta, Sultan Tuğrul'un mührünün üzerine bir yay resmi kazındığı ve bu üç unvanı tespit ettiğinden ve bu işarete de Tuğra denildiğinden bahsedilmektedir. Bkz. (Abû'l-Farac, 1999: 305; İbnü'l-Esîr, 1987c: 427; Zehebi, *Târihü'l-İslâm*, 1994: XXX, 8); Kuşatma altındaki halkın yaptıkları faaliyetler hakkında bkz. (Guedy, 2010: 72, n. 105; Gürgânî, 2013: 25,28).

Ferâmûrz, 488 (1095) yılında Berkyaruk ve Tutuş arasında gerçekleşen savaşta hayatını kaybetti. Onun yerine oğlu Alâüddevle Ebû Kâlicâr II. Gerşâsb b. Ali geçti (488-536/1095-1141). O, Nihâvend'te yönetimi eline aldı (İbnü'l-Esîr, 1987d: 207; Bondârî, 1943: 86)⁹.

Sultan Muhammed Tapar zamanında Selçuklu Devleti ile iyi ilişkiler sürdüren Alâüddevle Ebû Kâlicâr II. Gerşâsb b. Ali, sultanın ölümü ile yerine geçen oğlu Mahmûd zamanında bu ilişkiyi devam ettirememiştir. Onun saraydan uzaklaşması Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın dikkatini çekti ve onu Rey'deki Ferrezîn Kalesi'ne hapsedti (Bondârî, 1943: 127; İbnü'l-Esîr, 1987d: 213-214). Bir süre sonra hapisten kaçan Alâüddevle Ebû Kâlicâr II. Gerşâsb, Sultan Sancar'ın yanında yer alarak, onu yeğeni Mahmûd'a karşı kışkırttı. Sultan Sancar ve yeğeni Mahmûd'un orduları Rey yakınlarındaki Sâve'de 2 Cemâziyelevvel 513/11 Ağustos 1119'da karşı karşıya geldi. Alâüddevle Ebû Kâlicâr II. Gerşâsb, bu savaşta Melik Sancar'ın yanında yer almıştı (İbnü'l-Cevzî, 1992d: 172; Ahmed b. Mahmud, II: 44; Mirhând, 1358: 178; Hondmîr, 1380, II: 507; el-Azîmî, 1984: 370; Zehebî, XXXV: 277; İkbâl, 1347: 354). Ölümü hakkında kaynaklarda bir bilgi olmayan Alâüddevle Ebû Kâlicâr II. Gerşâsb'dan sonra hânedanlığın başına Alâüddevle Ferâmûrz b. Ali'nin geçtiği bilinmektedir (Zambaure, 1927: 217)¹⁰. Onun Kirmân Selçuklu Hükümdarı Arslanşah b. Kirmânşah'ın (1101-1142) saltanatının son yıllarında Kirmân sarayına kaçarak evlilik yoluyla akrabalık kurmak istediği ve Arslanşah'ın Yezd'i ona verdiği bilinmektedir (İbnü'l-Esîr, 1987d: 437). Yezd şehrinde önemli imar faaliyetlerinde bulunan Ferâmuruz, Katavan Savaşı'nda hayatını kaybetmişti. Ardından veliahtı olacak erkek bir evladı olmadığı için, Ferâmuruz'un iki kızına (1161-1177) Yezd şehri ikta edilmişti. Sultan Sancar daha sonra bu kızlara, ana tarafından Kâkûyîler ile akraba olan kumandanı Rükneddin Sâm b. Verdân'ı Yezd'e vali ve atabeg olarak tayin etmiştir. Rükneddin Sâm, Yezd Atabegleri hükümetinin müessisidir (Muhammed b. Hasan-ı Ca'ferî, 1338: 21-23,30; Müstevfî-i Bâfkî, 2007: 82-83-84; Bondârî, 1943: 127; Sotûde, 1346: 9; Merçil, 2013: 510). Ferâmuruz'un ölümü ile Kâkûyîler'in varlığı son bulmuş ardından gerçekleşen olaylar ile yerini Yezd Atabegliği almıştır. Bu atabegliğin yedincisi olan Togan Şâh zamanında Moğol istilası vuku bulmuştur. Bu sülale hicri VII. (XIV.) asra kadar hükümran olmuştur. Son hükümdar Yusuf Şah, İlhan Gazan Han tarafından hâl edilmiştir (673/1274) (Ahmed b. Hüseyin, 1386: 57-62; Halil Edhem, 1927: 263; Sotûde, 1346: 16; Bosworth, 1970: 73-95; Özkuzugüdenli, 2000: 128-129).

2.2. Kürdler

Cibâl bölgesi şehirlerinden biri olan Şehrizûr, Selçuklular bölgeye geldiklerinde Annâzîler'in elinde idi (990-991/1116-1117). Hânedanın kurucusu 381 (991)'de Hûlvân eyaletini işgal eden ve yirmi yıllık hâkimiyet süren Ebû'l-Feth Muhammed b. Annâz'dır. O, Büveyhîler'den Bahâüddevle'nin hizmetinde iken, Büveyhîler'in bölgede hâkimiyetlerini kaybetmeleri üzerine bağımsızlık kazanmıştır (Gaffârî, t.y.: 167-168; İbn Haldûn, 2001: 873; Müneccimbaşı, 1868: 503; Zambaure, 1927:212; Ruzraverî, 1921: 362-477). Annâzîler'in kökeni hakkında iki farklı görüş bulunmaktadır. Bazı tarihçiler Ebû'l-Feth'i, Dinever ve Şehrizûr'un Hasanaveyh ailesinden gelen hükümdarlar arasında görmüşlerdir (Gaffârî, t.y.: 167). *Şerefname* adlı eserde ise onun Hasanaveyhîler soyundan gelmediği başka bir Kürd kabilesine mensup olduğu belirtilir (Şeref Han, 1971: 33). Ebû'l-Feth üç oğlunun döneminde Büveyhî ve Kâkûyîler'e karşı kendilerini koruyarak Cibâl bölgesinin birçok yerinde hüküm sürdüler. 127 yıl hüküm sürmüş olan bu hânedanlığın toprakları, İran-Irak sınırını kapsayan Kirmânşâh, Hulvân, Dinever, Şehrizûr,

⁹ Berkyaruk ve Tutuş arasındaki savaş için bkz. (Muhammed el-Hüseyinî el-Yezdî, 2020: 83-84; Güner, 2001: 221).

¹⁰ Bosworth ise Alâüddevle Ebû Kâlicâr II. Gerşâsb'dan sonra ailenin hakkındaki bilgilerin belirsiz olduğunu söyleyerek bu isimden hiç bahsetmemiştir. Bkz. (Bosworth, 1970: 133,160).

Dakûka, Deskere, Bendenîcîn (Mandeli) ve Nomaniya'dır (Ahmad, 1989: 97). Ebû'l Feth 401 (1010-1011) yılında vefat edince yerine oğlu Ebû's-Şevk geçti (Gaffârî, t.y.: 168; İbn Haldûn, 2001: 873; Müneccimbaşî, 1868: 503).

Selçuklu Oğuzları 420 (1029-1030) yılında Rey'i ele geçirip Hemedan'ı aldıklarında bu bölgeye Esedâbâd'dan Dînever köylerine kadar hâkim oldular. Ebû's-Şevk onlara karşılık verdi ve onlardan bir kısmını esir aldı, fakat sonradan barış yaparak esirleri serbest bıraktı, Oğuzlar da geri döndüler. 430 (1038-1039) yılında Cibâl şehirlerinden Karmîsîn'i işgal etti. Ayrıca Dakûka, Kirmânşâh ve Hûlîncân şehirlerini ele geçirdi (İbnü'l-Esîr, 1987c: 306,355; İbn Haldûn, 2001: 874).

Selçuklu Devleti kurulduktan sonra Tuğrul Bey tarafından Rey ve Cibâl tarafına gönderilen İbrahim Yinal, bu bölgelerde önemli başarılar elde etti. İbnü'l-Esîr, Yinal'ın Kürdler üzerindeki başarılarını şu şekilde nakletmektedir: “Ebû's-Şevk bu sırada Dînever'de idi. O da İbrahim Yinal'dan korkarak Karmîsîn'e gitti. Bunun üzerine Yinal'ın o bölgedeki şehirleri ele geçirme hırsı daha da arttı. Dînever üzerine yürüyüp orayı ele geçirdi ve işlerini düzene koyduktan sonra Karmîsîn üzerine yürüdü. Ebû's-Şevk bunu haber alınca Hulvân'a hareket etti ve Karmîsîn'i Yinal'a karşı muhafaza ve müdafaa etmeleri için Şâzencân Kürdleriyle Deylemliler'den müteşekkil bir askerî birliği orada bıraktı. Yinal süvarileriyle aniden onların üzerine geliverdi. Ebû's-Şevk'in askerleri Yinal'a karşı koydular ve onu şehre sokmadılar. Bunun üzerine İbrahim Yinal oradan ayrıldı, fakat daha sonra çadır ve obalarıyla tekrar geri geldi. Karmîsîn'deki askerler onunla yine çarpışmaya girdiler. Fakat zayıf düşünce onu oradan uzaklaştırmaktan aciz kaldılar. İbrahim Yinal böylece Receb 437 (Ocak 1046)'de zorla Karmîsîn'e hâkim oldu. Ebu's-Şevk bunları duyunca çoluk çocuğunu ve silahlarını Hulvân'dan Sirevân kalesine gönderdi. Askerlerinin arasında yalnız başına kaldı. Yinal daha sonra Şaban 436 (Şubat-Mart 1045)'da Saymara'ya gitti ve orayı da zapt edip yağmaladı. Oraya yakın yerlerde oturan Cevzekân Kürdleri üzerine hücum edip, onlara ağır bir darbe indirdi. Kürdler bozulup, kaçtılar” (İbnü'l-Esîr, 1987c: 402; İbn Haldûn, 2001: 876-877).

Özellikle yoğun bir Kürd nüfusun bulunduğu şehir Arap fetihleri ile İslâmîyet ve Şiîlik ile tanışmıştı. Etnik olarak Arap nüfusun varlığından da söz edebileceğimiz gibi Selçuklu devrinde bölgenin yoğun bir Türkmen akınına maruz kaldığını görmekteyiz. Bölgede İbrahim Yinal'ın elde ettiği bu başarılar İsfahân, Azerbaycan ve Bağdâd yolunu Selçuklu Devleti'ne açmıştı.

Böylece Rey şehrini hareket merkezi olarak kullanan İbrahim Yinal, Burûcird, Hemedân, Kazvîn ve Zencân gibi Cibâl bölgesinin önemli şehirlerini de Selçuklu topraklarına katmış idi (İbnü'l-Esîr, 1987c: 402). Annâzî hükümdarı Ebû's-Şevk, İbrahim Yinal'ın Hûlvân'a girişinden bir ay sonra 437 Ramazan ayının sonunda (Nisan 1046) es-Sîrevân Kalesi'nde vefat etti (İbnü'l-Esîr, 1987c: 402; İbn Haldûn, 2001: 877; Bondârî, 1943: 6; İbnü'l-Cevzî, 1992b: 304). Ebû's-Şevk'in ölümünün ardından Kürdler onun oğlu Sa'dî'ye ihanet ettiler ve amcası Mûhelhil'in yanında oldular. Bunun üzerine Sa'dî de İbrahim Yinal'ın yanına gitti (Rebiyülevvel 438/Ağustos-Eylül 1046). İbrahim Yinal, Hûlvân'dan dönerken, Bedr b. Tâhir b. Hilâl'i Karmîsîn'e vali olarak tayin etti. Ebû's-Şevk'in ölümü ile yerine kardeşi Mûhelhil geçti (438/1046-1047) Mûhelhil başa geçince Karmîsîn üzerine yürüdü, bunun üzerine Bedr b. Tâhir şehri terk etmek zorunda kaldı. Karmîsîn ve Dînever Selçuklular'ın elinden çıkmış oldu (438/1047) (İbnü'l-Cevzî, 2005: 443; İbnü'l-Esîr, 1987c: 405; İbn Haldûn, 2001: 877; Bondârî, 1943: 6; Minorsky, 2007: 21). Ayrıca kardeşinin eşi ile evlenen Mûhelhil, çevresindekilere kötü davranmış, Şâzencân Kürdlerinin haklarını da ihlal etmişti. Bunun üzerine amcasına karşı kendisi ile ittifak kurmasını isteyen Sa'dî b. Ebû's-Şevk'in teklifini kabul eden Yinal, Oğuzlar'a bağlı bir grubun da kendisine katılması ile

gücünü artırmıştı. Hulvân'ı ele geçiren Sa'di, burada hutbeyi Tuğrul Bey ve İbrahim Yinal adına okuttu (Rebiyülevvel 438/1046 Ağustos-Eylül) (İbnü'l-Esîr, 1987c: 405; İbnü'l-Cevzî, 1992a: 130).

İbrahim Yinal akrabalarından Ahmed adında birini, Mühelhil'in kardeşi Sürhâb b. Muhammed b. Annâz'ın elinde bulunan yerleri ele geçirmesi için görevlendirdi. Oğuzlar ed-Destkere'yi Bâcisrâ ve el-Harûniyye'yi Kasr-ı Sâbûr ve o yöredeki bütün kasaba ve köyleri yağmaladılar. Sa'dî daha sonra el-Bendenîcîn'i Ebû'l-Feth b. Verrâm'a iktâ etti. İki amcası Sürhâb'ın üzerine yürümek ve onu Dezdîlûye Kalesi'nde muhasara etmek için ittifak ve iş birliği yaptılar. Sürhâb ise Kürdler'den bir grubu dağın başına yerleştirmişti. Taraflar arasında savaş çıkınca Sa'dî ile Ebû'l-Feth'in askerleri boğazdan çıkmak için geri döndüler, fakat atları onları sırtından attı ve yere düştüler. Bu sırada dağda görevlendirilen Kürdler de onları ok yağmuruna tuttular, Sa'dî ile Ebû'l-Feth b. Verrâm ile ileri gelen bazı şahıslar esir düştü, Oğuzlar ve Kürdler orayı zapt edip yerleştikten bir süre sonra çeşitli yerlere dağıldılar (İbnü'l-Esîr, 1987c: 406-407; İbnü'l-Cevzî, 1992a: 306; Bondârî, 1943: 6).

Cemâziyelâhir 439 (Kasım-Aralık 1047) yılında Sürhâb'ın askerlerinden müteşekkil bir grup ve el-Lûriyye Kürdleri Sürhâb'ı yakalayıp tevkif ettiler. Bölgeyi ele geçirmekten ziyade yağma ve talan ile sonuçlandı. Sürhâb yakalanarak İbrahim Yinal'ın yanına götürüldü, İbrahim Yinal ondan Sa'dî'nin serbest bırakılmasını istedi, fakat o bunu kabul etmedi. Bu arada babasının yaptıklarını tasvip etmeyen Sürhâb'ın oğlu Ebû'l-Asker, Sa'dî'yi esir olarak bulunduğu yerden kurtardı ve her şeyi unutup İbrahim Yinal'ın esir aldığı babası Sürhâb'ı kurtarması için yardımda bulunmasını istedi. Sa'dî oradan ayrılınca çok sayıda Kürd etrafında toplandı. Ardından İbrahim Yinal'ın yanına giderek yeğeninini isteğini yerine getirmek için talepte bulundu, fakat İbrahim Yinal'ın olumsuz cevabı ile ed-Destkere'ye giden Sa'di, burada Oğuz akınlarına maruz kaldı (Aralık 1047-Ocak 1048) (İbnü'l-Esîr, 1987c: 408; İbn Haldûn, 2001, III: 878). İbrahim Yinal'ın ordusunda çıkan veba salgını yüzünden geri dönmesine kadar mücadeleleri devam etmişti (İbnü'l-Esîr, 1987c: 414; Kafesoğlu, 1958: 126; Merçil, 2011: 88).

Mühelhil döneminin son yıllarında Selçuklular'ın bölgedeki nüfuzu artmış, emirliğin bağımsızlığı ortadan kalkmış oldu. Tuğrul Bey'in muhtemelen İsfahân'ı fethinden sonra henüz bu şehirde iken Emîr Mühelhil 441 (1050-1051) yılında Sultan Tuğrul Bey'in yanına gitti (İbnü'l-Esîr, 1987c: 433). Tuğrul Bey onu iyi karşılayıp iktânda bıraktı. Es-Sîrevân, Dakûka, Şehrizûr ve es-Samağan Mühelhil'in iktaları arasında idi. İbnü'l-Esîr'in "onu iktânda bıraktı" ifadesinden Mühelhil'in daha evvel Tuğrul Bey'e itaat etmiş olduğu anlaşılıyor (İbnü'l-Esîr, 1987c: 404; Özeydın, 1991: 215). Mühelhil ayrıca Tuğrul Bey'den İbrahim Yinal'ın daha önce esir etmiş bulunduğu kardeşi Sürhâb'ı serbest bırakmasını istemişti. Böylece Tuğrul Bey'in bağışladığı Sürhâb el-Mâhiki Kalesi'ne gitmiş yeğeni Sâ'dî'de er-Râvendayn'ı iktâ olarak almıştır (İbnü'l-Esîr, 1987c: 433; 480; İbn Haldûn, 2001: 880). Selçuklular'ın bölgeyi ele geçirmesi ile Annâziler emirliği sona ermiş gibi görülse de 445 (1053) yılından itibaren emirliğin ikinci dönemi başlamıştır.

Emir Şerefüddeve Sa'dî b. Faris b. Muhammed, iktidarı amcası Mühelhil'in elinden almak istiyordu. Bu amacı doğrultusunda amcasını rehin alan Emir Şerefüddeve Sa'dî, Mühelhil'in oğlu Bedr'in Sultan Tuğrul'dan yardım istemesi üzerine, Tuğrul Bey bir ordu hazırlayarak onun üzerine gönderdi. Hulvân'dan Deskerâ'ya kadar giden ordu, buraları yağma edip yakıp yıktı. Sa'dî ve adamları mağlup oldular. Bunun üzerine onlardan ayrılan Oğuzlar Hülvân'a dönerken, Bedr bir grup Oğuz taifesi ile birlikte Şehrizûr'a gitti. Sa'dî ise Rûşenkûbâd Kalesi'ne gitti (İbnü'l-Esîr, 1987c: 447,450; İbn Haldûn, 2001: 881). Bundan sonraki vakitte Sa'dî ve Amîdüddîn Ebû Nasr b. ez-Zahîr adlı bir emîrin devlet içinde önemli mevkiye gelerek yönetime ortak oldukları

görülmektedir. Daha evvel Sa'dî'yi davet ederek onu melik yapan İstâhr Kalesi hâkimi Ebû Nasr b. Hüsrev, onların bu yükselişinden tedirgin olmaya başlamıştı. Bunun üzerine Sa'dî'nin kardeşi Emîr Ebû Mansûr Fûlâd Sûtun ile ittifak kurmak istedi. Bu ittifaka Amîdüddîn'i sevmeyen askerlerin katılması üzerine Amîdüddîn yakalanarak tevkif edildi. Sa'dî Ahvâz'a gitmek zorunda kaldı. Kardeşi Emîr Ebû Mansûr Fûlâd Sûtun 445 yılı Şevvâl ayında (Ocak-Şubat 1054) Şîrâz'ı zapt ederek şehri ele geçirdi, bunun üzerine Sa'dî şehirden ayrıldı. Şehri ele geçiren Ebû Mansûr Fûlâd Sûtun sırası ile hutbeyi Tuğrul Bey, el-Melikü'r-Rahîm ve kendi adına okuttu (İbnü'l-Esîr, 1987c: 451).

Onun ardından hânedanın başına geçen Bedr b. Mühelhil b. Muhammed b. Annâz, halife tarafından Bağdâd'a davet edilen Tuğrul Bey'in 1055 yılındaki Bağdâd seferine katılanlardan biri idi (İbnü'l-Esîr, 1987c: 465; Bondârî, 1943: 14-15).

Tuğrul'un Bey, 455 (Ocak-Şubat 1063) senesi Muharrem ayında Ermeniyye'den Bağdâd'a giderken yanında olanlar arasında Annâziler'den Ebû'l-Fevaris Surhâb da vardı. Tuğrul Bey, Halife Kaim'in kızı olan zevcesini ziyarete gittiği bu seferden sonra yanında bulunan emirlere hilât vermişti (İbnü'l-Esîr, 1987d: 40; Bondârî, 1943: 23-24).

Sultan Melikşâh'ın ölümünden (Sûbki, 1918: 326; İbnü'l-Cevzî, 1992c: 298; Râvendî, I: 136; İbnü'l-Esîr, 1987d: 184; Bondârî, 1943: 83) sonra oğulları arasında cereyan eden taht mücadeleleri sırasında 492 (1099) yılına gelindiğinde, Berkyaruk'tan korkup uzaklaşan Bağdâd Şahnesî Emîr Sadüddeve Gevherâyîn, Musul Emîri Kürboğa, el-Cezîre Emîri Çökermiş ve Kinkever Emîri Ebû'l-Fevaris Surhâb, Muhammed Tapar'ın yanına giderek onunla Kum'da görüştüler ve ona bağlılıklarını bildirdiler. Sultan Muhammed Tapar, onlara hilat verdi ve Gevherâyîn'i Bağdâd'a göndererek halife ile görüşmesini ve adına hutbe okutmasını istedi. Böylece 17 Zilhicce 492'de Muhammed Tapar adına hutbe okundu. Halife ona, Gıyâseddin ve'd-Dünya lakabını verdi. Kürboğa ile Çökermiş de onun hizmetinde Isfahân'a gittiler (İbnü'l-Esîr, 1987d: 239; İbn Haldûn, 1383: 60). Fakat Ebû'l-Fevaris Surhâb, Sultan Muhammed'den biatını geri çekerek Berkyaruk'a biat etti. Bu olay, Berkyaruk'un 1100 (493) yılında Bağdâd'dan Şehrizûr'a gelip burada kalmasının ardından gerçekleşmiş olmalıdır. İbnü'l-Esîr, Berkyaruk'un Şehrizûr'a gelişi ile Türkmenler ve diğer kavimlerden pek çok kişinin onun yanında yer aldığını nakleder. Muhammed Tapar ve Berkyaruk arasında Hemedân'a dört fersah Sefidrûd'da 4 Receb günü vuku bulan savaşta, Ebû'l-Fevaris Surhâb'ı Berkyaruk'un ordusunda görmekteyiz. Bu savaşta Berkyaruk büyük bir hezimete uğramıştı (İbn Haldûn, 1383: 62).

496 (1102) yılında Türkmen Emîri Karabeli ile Ebû'l-Fevâris Surhâb arasında bir savaş vuku buldu. Bu savaşın nedeni İbnü'l-Esîr'de şu şekilde nakledilir: Türkmen emîri Karabeli, Ebû'l-Fevâris Surhâb'ın topraklarına gelerek hayvanlarını otlatmaya başladı. Sürhâb da onu meralardan kovmuş ve adamlarından birçok kişiyi de öldürmüştü, bunun üzerine Karabeli Türkmenlerin yanına gidip onlardan asker ve yardım istedi ve çok sayıda askerle geri geldi. Sürhâb onu karşılayıp savaşa girdi, Karabeli de onun adamlarından yaklaşık iki bin Kürd'ü öldürdü ve sonunda Sürhâb mağlûp olup yirmi adamıyla bir dağa kaçtı. Bu yılda Huftidkân Ebû'l-Fevâris Surhâb'ın elinde idi. Huftidkân Kalesi'nde bulunan iki mustahfızı, onun Türkmen emîri karşısında mağlup olduğu haberini alınca kaleyi ele geçirmek istediler. Sürhâb'ın zahireleri, silâh ve malları da bu kalede idi. Bunların değeri iki milyon dinarı geçiyordu, bunları ele geçirdiler. Bu sırada oraya uğrayan Sultan Berkyaruk'a da iki yüz bin dinar gönderdiler. Türkmenler, Ebû'l-Fevâris Surhâb'ın Dakûkâ ve Şehrizûr hariç bütün şehirlerini istilâ etmişlerdi. Bu arada mustahfizlar arasında çıkan anlaşmazlık nedeni ile biri diğerini öldürdü ve Sürhâb'a haber gönderip kaleyi kendisine teslim edeceğini bildirerek eman diledi. Her ikisi de sözünde durdu ve

kale tekrar Ebû'l-Fevâris Surhâb'ın eline geçti (İbnü'l-Esîr, 1987d: 282-283; Gaffârî, t.y.: 169). Ebû'l-Fevâris Surhâb, uzun süren emirliğinin ardından 2 Şevval 500 (Mayıs-Haziran 1107) yılında öldü (İbnü'l-Esîr, 1987d: 351; Gaffârî, t.y.: 169).

Onun ardından hânedanlığın başına kardeşi Ebû Mansûr b. Bedr geçti ve 130 sene emîrlik onların ailesinin elinde idi (İbnü'l-Esîr, 1987d: 351; Gaffârî, t.y.: 169).

2.3. Türkmenler

Tuğrul Bey 429 (1038) yılında Nişâbur'a girdiğinde halifenin elçileri gelmişti. Halife, Nişâbur, Rey, Hemedân ve el-Cibâl'deki Oğuzlara haber gönderip, onları yağmacılık, katl ve tahribattan men ediyor ve onlara bu konuda nasihatte bulunuyordu (İbnü'l-Esîr, 1987d: 350). İbnü'l-Esîr'in bu kaydından anlaşılıyor ki Selçuklu Devleti henüz resmen kurulmadan evvel Oğuzlar, Cibâl bölgesinde faaliyet göstermekteydiler.

Selçuklular Kuzey İran'daki konumlarını güçlendirmek ile meşgul iken İsfahân'da bu şehre hâkim olmak için Kâkûyîler arasında cereyan eden kardeş kavgalarına Rey'deki Oğuzların da karıştığı görülmektedir. Ancak, Rey'de bulunan Oğuzlar, İbrahim Yinal'ın geldiğini haber alınca ondan korkup, el-Cibâl bölgesinden ayrılarak 433 (1041-1042) yılında Diyarbakir ve Musul tarafına gittiler (İbnü'l-Esîr, 1987c: 298). Çok sayıda Türkmen'in Cibâl'den Irak'a ve el-Cezîre'ye doğru sürüklendiğini söylemek mümkündür. Anlaşıldığına göre, Sultan Tuğrul ve Selçuklu Beyleri İran coğrafyasında Türkmenler üzerinde denetim yapmaya hayli özen göstermişlerdir. Bu durum Türkmenlerin Irak taraflarına giderek karışıklık çıkarmalarına yol açıyordu. Tuğrul Bey batıya geldiğinde bu hususu fark eden Göktaş, Boğa ve diğer beylerin Zencân'a yerleşmeleri bunun bir göstergesidir (Ayan, 2020: 124). Tuğrul Bey Rey şehrine geldikten sonra Cibâl'deki diğer şehirleri kardeşi İbrahim Yinal'dan teslim aldı (İbnü'l-Esîr, 1987c: 388; Bondârî, 1943: 6; Mirhând, 1358: 663; Hondmîr, 2001: 819). Tuğrul Bey, İbrahim Yinal'a Cibâl bölgesine gitmesini ve orayı tamamen fethetmesini söyledi. İbrahim Yinal, Kirmân'dan el-Cibâl'e hareket etti ve buraya geldiğinde Cibâl bölgesinin hâkimi olan Gerşâsf b. Alâüddeve buradaydı. O, İbrahim Yinal'dan korkup Hemedan'ı terk etti ve bu gelişme İbrahim Yinal'ın şehre rahatça girip şehri ele geçirmesini sağladı. Gerşâsf ise el-Cevzâkân Kürdlerine katıldı (İbnü'l-Esîr, 1987c: 402 Hondmîr, 2001: 819). Güney ve Batı İran'da el-Cibâl, Hemedân, Dînever, Hulvân gibi yerlerde el-Cevzâkân Kürdlerini de kapsayacak şekilde İbrahim Yinal'a karşı 1043-1045 yılları arasında gerçekleştirilen direniş, sonuç itibari ile Oğuzlar ile mücadeleye dönüştü (Ayan, 2020: 242). Sonunda Selçuklular Cibâl bölgesine hâkim oldular.

Selçuklular'ın Cibâl bölgesine hâkim oldukları dönemde onları en çok uğraştıran meselelerin başında Bâtınîler ile mücadeleleri gelmektedir. Sultan Melikşah'ın emîrleri arasında Yoruntaş adında Alamût toprağının (*ikta*) yönetimi kendisine verilmiş bir emîr vardı. Bu emîr, sık sık Alamût eteklerine saldırır, Hasan Sabbâh'ın davetini kabul etmiş ve ona bağlanmış olanları öldürür, mallarını yağma ederdi. Bu saldırılar sırasında Alamût'ta yeterli erzak biriktirilmediğinden bu yer sakinlerinin çoğu sıkıntıya düştü. Bunlar, kaleyi birkaç süvariye (ceride) bırakıp göç etmeye niyetlendiler. Bunun üzerine Hasan Sabbâh, imamları olan Şî Fâtîmî Halifesi, Mustansır'dan oraya terk etmemeleri, yakında başarıya (ikbâl) kavuşacakları konusunda emir aldığını söyledi. Bu süslü yalan, halka büyük bir dayanma gücü verdi ve onların Alamût'ta kalmalarına sebep oldu. Bundan sonra oraya "Belde-i İkbâl" adını verdiler (Cüveynî, 2013: 552-553).

Hasan Sabbâh'ın mezhebinin yayılmaya başlaması ve Müslümanlara zarar vermesi üzerine Sultan Melikşah, 485 (1092) yılının başlarında, Arslantaş adındaki bir emiri, Hasan Sabbâh ile taraftarlarını ortadan kaldırmak için görevlendirdi. Aynı yıl içinde Alamût'u kuşatma altına alan

Arslantaş karşısında zor durumda kalan Hasan Sabbâh'ın yanında yaklaşık yetmiş kişi vardı. Daha evvel adı Dihdâr Bû Ali olan Hasan Sabbâh'ın bir daisi, Zuvara ile Ardistan bölgesinden gelip Kazvîn'e yerleşmiş ve ora halkından bir grup onun çağırısına uymuştu. Aynı şekilde Talekân, Kûh-i Bârâ ve Rey bölgelerinden Sabbah'ın davetine uymuş olan çok sayıda insan gelip Kazvîn'e yerleşmişti. Onların yardımı ile Hasan Sabbâh'ın yanındakilerin sayısı üç yüzü bulmuştu. Böylece Alamût Kalesi'ne girmeyi başardılar ve Arslantaş'ın ordusunu mağlup ettiler (Eylül-Ekim 1092) (Cüveynî, 2013: 553).

Sultan Melikşah adına Alamût Kalesi'ni yöneten Alevî-yi Mehdî¹¹ zamanında Hasan Sabbâh'ın gizlice kaleye girdiği bilinmektedir. Mehdî onun kimliğini öğrendiğinde ise bütün kontrol çoktan Hasan Sabbâh'ın eline geçmişti. Selçuklu Emîri Habeşî b. Altuntak'ın naibi olan Reis Müeyyedüddîn Muzaffer b. Ahmed Müstevfî, Girdkûh kalesi yöneticisi idi. Mehdî'nin kale yönetimini bırakıp yollara düşmesi üzerine Hasan Sabbâh ona bir mektup vererek, onu Reis Muzaffer'e vermesini istedi. Mektupta Alamût kalesinin bedeli olarak üç bin altını Alevî-yi Mehdî'ye ödemesi isteniyordu. Mektubu Girdkûh kalesi yöneticisine verdiği mektubu öpen Muzaffer, belirtilen miktardaki parayı kendisine ödemişti. Böylece Girdkûh'un İsmâilîler'in hâkimiyetine geçtiği ilan edilmiş oldu (İbn İsfendiyâr, II: 240; (Cüveynî, 2013: 549-550; Hodgson, 1955: 87; Pervîz, 1351: 186-187, 192). Kalenin İsmâilîler'in eline geçiş tarihi, 489/1096 veya 493/1100 olarak verilmektedir (Lewis, 2005: 74). Bölgenin İsmâilîler'in eline geçişi 1100 ve sonrasında gerçekleşmiştir demek daha doğru tespit olacaktır.

Cüveynî, Hasan Sabbâh'ın, kendi hayatını anlattığı ve yakınındakilerin *Sergüzeşt-i Seyyidinâ* adını verdikleri eserinde aslen Güney Yemen'de hüküm süren Himyerî¹² krallarının soyuna mensup olduğunu, babasının Yemen'den Kûfe'ye göç ettiğini söyler. Ayrıca oradan Kûm'a ve ardından da Rey'e geldiğini ve Hasan Sabbâh'ın da burada doğduğunu zikreder (Cüveynî, 545-546). İbnü'l-Esîr, Hasan Sabbâh'ın Reyli (er-Razî) olduğunu belirtir (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 419). Şimdi ilerleyen tarihlerde bölgeye gelen Türkmen akınlarından bahsedelim. Selçuklu döneminde başta Şehrizûr olmak üzere Cibâl bölgesine yoğun Türkmen akınları olmuştu. Özellikle Türkmen grupları Şehrizûr-Kerkük bölgesinde kalabalık bir nüfusa sahipti. Daha evvel 4 Receb 493 (15 Mayıs 1100) yılında Berkıyaruk ile Muhammed Tapar arasında gerçekleşen ilk savaşta, Berkıyaruk'un Türkmenlerden müteşekkil kalabalık bir ordu ile kardeşi üzerine gittiğinden bahsettik. Savaş Muhammed Tapar'ın galibiyeti ile sonuçlandı (İbnü'l-Esîr, 1987d: 294; İbn Haldûn, 1383: 62).

Ayrıca Oğuzlar'ın Karabeli adlı veya lakaplı bir beyin, Annâzoğullarından Sürhâb b. Bedr b. Mûhelhil'i yenerek Şehrizûr, Kirmânşah, Dînever şehir ve yörelerinden meydana gelen bölgenin önemli bir kısmını eline geçirdiğinden bahsetmiştik (495/1101). Onun hakkında kaynaklarda başka bir bilgi bulunmamaktadır, fakat XII. yüzyılda Seyhun boylarından gelen yeni bir Oğuz göçü ile bölgeye gelenler arasında çok sayıda Avşar ve Salur Boyları olduğu bilinmektedir. Oğuz ve Türkmen boylarının Türkistan'dan İran ve Batı Asya sınırlarına göç etmesi basit bir istila hareketi değildi. Selçuklu yayılmacılığında bütün boy ve kabileler uzun seferlerde eşleri, çocukları, koyun, at ve deve sürüleri ile birlikte göç ediyorlardı. Fetihlerde Kınıklar, Yıvalar, Dögerler, Kayılar, Avşarlar ve diğer 24 Oğuz boyu mensupları yer almışlardır (Agacanov, 2006: 135). Avşarlar, Hûzistan kasabasında yerleşirken, Salurlar Kendüman yazısından Kûh-i Gilûye düzlüğüne uzanan yörede yerleşmişti (1132-1138). Karabeli'nin de Salur boyundan olduğu

¹¹ Zeydî-Aleviler hânedanlığı mensubu En-Nâsır'ül Alevî Li-l-Hâkk soyundan gelen Alevî Mehdî, Alamût Kalesi'nin son Büyük Selçuklu komutanıdır.

¹² İslâmiyetten önce Güney Arabistan'da kurulan Arap hanedanlığı bkz. (Algül, 1998: 62)

bilinmektedir. Salurlar'ın başında bulunan Mevdûd Bey'in ölümüyle oğlu Sungur, Melikşâh'ın atabegi oldu. Böylece Salgurlular (Fars Atabegliği) hânedanlığının temelleri atılmış oldu (543-685/1148-1286) (Sümer, 2009: 58; Sümer, 1999: 334)¹³.

Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra yaşanan taht kavgalarında Selçuklu ailesinden olan Mengübars b. Börübars'ın İsfahân'dan gelerek Cibâl bölgesinin şehirlerinden olan Nihâvend'e gelip adına hutbe okuttuğunu görüyoruz (499/1105-1106). Bu mücadelede Sultan Muhammed Tapar, Atabeg Karasunkur'u Mengübars'ı yakalaması için İsfahân'a gönderdi. Karasunkur'un yanında Bazdar Yarınkuş, Çavlı Candar ve Zencân sahibi Sunkur bulunuyordu. İsmi geçen kişiler memleketin meskeninin sahipleri ve sakinleri idi. Mengübars, Sultanın emri ile yakalanarak İsfahân'da hapsedildi, Nihavend'de bu tarihlerde ortaya çıkan bir yalancı peygamber de ortadan kaldırıldı (Bondarî, 1943: 103,169; İbnü'l-Cevzî, 1992d: 108; İbnü'l-Esîr, 1987: 322, 359-360; (Özaydın, 1990: 44; Sarıçam, 2007: 99).

Sultan Muhammed Tapar, saltanata sağlam bir şekilde oturduktan sonra, Alamût Kalesi'nde karagah kuran Cibâl bölgesinde birçok dağ kalesini ele geçiren Bâtînîler ile mücadeleye girişti. O, saltanat devri müddetince Bâtînîler ile mücadele etmiş ve Alamût'u ele geçirmeye çalışmıştır. Bu cümleden olmak üzere Bâtînîler üzerine dört büyük sefer yaptığı görülüyor, fakat ilginçtir ki Selçuklular, Bâtînîleri ve Hasan Sabbâh'ı ortadan kaldıramamış ve Alâmut'u alamamıştır (Özaydın, 1990: 72-86).

Cibâl bölgesinde Azerbaycan Atabeglerinin (İldenizler) varlığı görülmektedir. Atabeg İldeniz'in Nihavend'e hâkim olduğu anlaşılıyor. Huzistân ve Ahvâz hâkimi olan Avşar Türkmenlerinin beyi Şumla İldeniz'den Nihavend eyaletini istemiş, ancak red cevabı almıştı. İldeniz'in ölümünden sonra Şumla, yeğeni İbn Şenka kumandasındaki bir kuvveti Nihâvend'e göndererek burayı ele geçirip tahrip ettirmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987d: 314; Bezer, 2020: 83). Şumla ardından Cibâl bölgesindeki Türkmenlere karşı hücumlara başlayınca Türkmenler, İldeniz'in oğlu Atabeg Cihan Pehlivan'dan yardım istediler. Bunun üzerine Atabeg Pehlivan, büyük bir ordu ile hareket edip Şumla ile yaptığı Karmîsîn yakınındaki savaşta galip geldi. Şumla savaş esnasında okla vurularak yaralandı, birkaç gün sonra da öldü ve Huzistân'a oğlu Şerefeddin Emîran hâkim oldu (570-571/1175) (İbnü'l-Esîr, 1987d: 339; İbnü'l-Cevzî, 1992e: 232; Bünyadov, 2017: 90)

Sonuç

Selçukluların hâkim bulunduğu İran coğrafyası, asırlar boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve tarih boyunca değişken sınırlara sahip olmuştur. Bu nedenle Ortaçağ'da belirli bir bölgedeki etnik unsurların tespitini yapmak güçleşmektedir. Fakat Selçuklu dönemi öncesi coğrafya kaynaklarının verdiği bilgilerden hareketle özellikle İslam fetihlerinden sonraki dönemler için İran coğrafyasının etnik yapısını kabaca belirleme imkânı vardır. Selçuklular henüz Cibâl bölgesine gelmeden buradaki etnik nüfusun çoğunlukla Kürdlerden oluştuğu görülmektedir. Ayrıca Arap ve Acem nüfusunun da varlıkları tespit edilebilmektedir.

Yerli İran halkları bölgelerine göre coğrafi tanımlamalar ile etnik olarak ya da devletlerinin kurucularına nisbeyle anılmışlardır. Bölgedeki Kürdlerin, yaşadıkları şehirlerin ismi ile anıldıkları görülmektedir: Şâzencân, Cevzekân, Hezbânîye, Lâriye, Humeydîye ve bunlardan başka Sühreverd ve Şehrezûr Kürdleri gibi. Diğer taraftan devletlerinin kurucularının nisbesiyle

¹³ XII. yüzyılın birinci yarısında asıl Mâverâünnehir'de yaşayan iki kalabalık göçebe topluluğundan ikisi Karluklar ile Oğuz Türk grupları idi. Bu topluluklardan her ikisinin de buralara sıkıştırmalar sonucunda geldiği şüphesizdir. Oğuz boylarının buralara gelmelerinin sebebi muhtemelen başka bir Türk kavmi olan Kanglıların baskılarıdır. Aynı baskı yüzünden Avşar, Salur (Salgur), Yıva, Yazır gibi diğer bazı Oğuz boylarına mensup oymakların da Batı ve Güneybatı İran (Huzistan, Şehrizor) sahaları ile Anadolu'ya göç ettikleri anlaşılıyor. (Ayan, 2011: 185).

anılan Annâziler ve Kâkûyîler de Cibâl bölgesinde hâkimiyet süren siyasallaşmış etnik gruplardandır. Selçuklu Devleti henüz kurulmadan evvel Cibâl bölgesinde Oğuzların faaliyetleri görülmektedir. Selçukluların siyasî bir teşekkül halini alması üzerine bölgedeki Türk nüfusu etkin bir hale gelmiş ve buradaki emirlikler ile siyasî münasebette bulunmuştur. Melikşâh devrinde başlayan Bâtînî harekâtı ile bölge, Bâtînîlerin eline geçmişti. Bundan sonra Bâtînîler ile mücadelelerin yaşandığı dönemde, bölgeye yapılan Türkmen akınları ve ayrıca ilerleyen yıllarda bölgede, atabeglerin varlığı da görülmektedir.

Kaynakça

- Agacanova S. G., (2006). *Selçuklular*, Ötüken Yayınları.
- Ahmad K.M., (1989), “Annâzids”, *EIr*, Vol.II, New York, Routledge.
- Ahmed b. Hüseyin. (1386). *Tarih-i Cedid’i Yezd*, Neşr. İrec Efşâr, *Emir-i Kebir*.
- Ahmed b. Mahmûd, (1977), *Selçuk-Nâme*, II, Haz. Erdoğan Merçil, İstanbul.
- Algül H. (1998), Himyerîler, *DİA*, (C. XVIII), ss. 62-63.
- Ata Melik Cüveynî, (2013). *Târîh-i Cihân Güşâ*, Terc. Mürsel Öztürk, TTK.
- Attar A. (2006), *İran’ın Etnik Yapısı*, Divan Yayıncılık.
- Ayan E. (2011). “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun Dağılıma Sürecinde Huzistan Avşarları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (IV/18).
- Ayan E. (2020), *Sultan Tuğrul Bey*, Kronik Yayınları, İstanbul.
- Barthold W. (2022). *İran Tarihi Coğrafyası*, (Terc. Ömer Alkaç), Selenge Yayınları.
- Berkeley J. (2002), *Formation of İslâm: Religion and Society in the Near East*, Cambridge University Press.
- Beyhakî. (2019). *Târîh-i Beyhakî*, Terc. Necati Lugal, TTK.
- Bezer, Gülay Öğün, (2020), “İldenizliler”, *DİA*, (C. XXII), ss. 82-84.
- Bondârî, (1943). *Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi*, Terc. Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul
- Bosworth C. E. (1996). *New Islamic Dynasties A Chronological and Genealogical Manual*, Edinburg.
- Bosworth, C. E., (1970), “Dailamis in Central Iran: The Kâkûyîds of Jibâl and Yazd”, *Journal of the British Institute of Perisan Studies*, Vol. 8, ss. 73-95.
- Bünyadov, Ziya, (2017), *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, Teas Yayıncılık, İstanbul.
- Duran Muzaffer (2021), “Eski İran’da (Persler, Parthlar, Sâsânîler) Veraset İdeolojisi”, *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/2, ss. 329-357.
- Ebû'l-Fidâ. (2017). *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, (Terc. Ramazan Şeşen) Yeditepe Yayınları.
- Ebu'l Farac, (1999), *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Terc. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları.
- el-Azimi, (2006), *Azîmî Tarihi*, Terc. Ali Sevim, TTK Yayınları.
- el-Belâzurî. (1987). *Fütuhu'l-Büldan*, (Terc. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları.
- el-İstahrî. (1927). *Mesâlikü'l-memâlik*, (Neşr. M. J. De Goeje), E. J. Brill.
- Evliyâ Çelebi. (2010). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (IV/2, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları.
- Gaffâri. (Ty). *Târîh-i Cihân Ara*, Kitab Furûşî-i Hafız, Tahran.
- Gerdizi. (1363). *Zeynü'l-Ahbâr*, (Neşr. Abdülhay Habîbî), Dünya Kitap.
- Gençtürk C. (2021). *İran Büveyhîleri (322-448/934-1056)*, Fenomen Yayınları.
- Guedy D. D. (2010). *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of İsfahân in the Saljuq Period*, New York.
- Gürgânî Fahreddin, (2013), *Vis u ramîn*, Terc. Mehmet Kanar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Güner A. (2004). “Hamza el-İsfahânî ve Büveyhîler”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (S. XX, ss. 3-27).

- Güner A. (2001). “Karîniler”, *İA*, (C. XXIV), ss. 493-495.
- Halil Edhem. (1927). *Düvel-i İslâmîyye*, Millî Matbaa, İstanbul
- Hândmîr, (1380). *Târîh-i Habîbi's-Siyer*, II, Muhammed Debîr Siyâki.
- Hindûşâh b. Sancar Nahcûvânî, (1357), *Tecâribü's-Selef der Tevârih-i Hulefâ ve Vüzerâ-i İşân*, Neşr. Abbas İkbâl, Kitâbhâne-i Tahûrî.
- Hünerfer L. (1994). *Râhnümâ-yi İsfahân*, Sâzmân-ı Celb-i Seyyâhân.
- Hüseyinkulî Sotûde, (1346). *Târîh-i Âli Muzaffer*, II, İntişarât-i Dânişgâh-i Tahrân.
- İbnü'l-Cevzî. (1992). *El Muntazam Fi Tarihil Müluk Vel Ümem*, (VIII-XV-XVI-XVII-XVIII), Tahkik: Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esir. (1987). *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih*, (Terc. Ahmet Ağrakça-Abdülkerim Özyayın, VI-VII-IX-X-XI) Bahar Yayınları.
- İbnü'l Fakîh. (1885). *Muhtasar Kitâbü'l-Büldan*, Edit: M. J. De Geoje, Leiden
- İbn Haldûn, (2001), *el-İber*, III, Neşr. Halil Şehhade-Süheyl Zekkar, Darü'l-Fikr, Beyrut.
- İbn Haldûn, (1383), *el-İber*, IV, Terc. Abdülmuhammed Ayetî, Pejûheşgâh Ulûm-i İnsanî u Mütâlât-i Ferhengî, Tahrân.
- İbn Havkal. (2017). *Sûrat el-Arz 10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Terc. Ramazan Şeşen), Yediyepi Yayınları.
- İbn Hazm. (1938). *Cemheretü Ensâbu'l-Arab*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Hurdadbîh. (1371). *Mesâlik-i Memâlik*, (Farsça Terc. Said Khakirend), Mirâs Milel.
- İbnü'l-İbrî. (1983). *Tarihu Muhtasarü'd-Düvel*, Neşr. Antuvan Sâlihânî el-Yesûî, Lübnan.
- İbn İsfendiyâr. (1905). *Tarih-i Taberistan: An Abridged Translation of History of Tabaristan*, (C. II, Trans. Edward Browne) Brill, Leiden.
- İbn İsfendiyâr. (2004). *Târîh-i Taberistân*, (C. I, Terc. Ahmed Muhammed Nadî), Meclîs-i Ali's-Sekâfet.
- İbn Kesîr. (1994). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Terc. Mehmet Keskin, VII-XII) Çağrı Yayınları.
- İbnü'l-Ümrânî, (1419), *el-İnbâ fi Târîhü'l-Hulefâ*, Tahkik: Kâsım es-Sâmraî, Dârü'l-Mâfâk el-Arabiyyet.
- İkbâl A. (1347), *Tarih-i Mufassal İran ez Sadr-ı İslâm ta İnkıraz-ı Kaçariyye*, Tahrân.
- Kafesoğlu İ. (1958), “Selçuk'un Oğulları ve Torunları”, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, S. 13.
- Karaismailoğlu A. (1988). “Acem”, (C. I), *DİA*, s. 321.
- Kaymak S. (2013), “Bir Selçuklu Hâtûnu'nun Evlilikleri: Safiyye Hâtûn”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 58, 25-42.
- Kenhâle Ö. R. (1994). *Mu'cemu Kabâili'l-arab*, (II). Beyrut.
- Köymen M. A. (1989), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, TTK.
- Kucur, Sadi S., (2005), “A Study On The Coins of Tughril Beg, The Sultan Of The Great Seljuqs”, *XIII. Congreso Internacional De Numismatica Madrid 2003 Actas-Proceedings-Actes*
- Muhammed el-Endelusî el-Bekrî. (1992). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (C. I), Daru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Madelung W. (1987). *Arabic Texts Concerning the History of the Zaydi İmams of Tabaristan, Daylaman ve Gilân*.
- Marshall G. S. Hodgson, (1955), *The Order of Assassins*, y.y.
- Mâfferuhi. (1312/1933). *Kitâbu Mehâsin-i İsfahân*, (Terc. Hüseyin b. Muhammed b. Ebi'r-Rıza Âvî).
- Merçil E. (1992). “Büveyhîler”, *DİA*, (C. VI), ss. 496-500
- Merçil E. (2011), “Sultan Tuğrul Bey Zamanında İran”, *Makaleler (Selçuklular)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Mesudî. (2004). *Mûruc ez-Zheb (Altın Bozkırlar)*, (Arapçadan Çeviren ve Notlar: D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları.
- Meynard K Charles Barbier de. (1861). *Dictionnaire Geographique, Historique et Litteraire de la Perse et des Contrees Adjacentes, Extrait de Mo'dijem el-Bouldan de Yaqout*, Paris.

- Miles G. (1938), "The Coinage of the Kâkwayhid Dynasty", *Irak Journal of The British Institute of Persian Studies*, Vol. V, British Institute of Persian Studies Published, London, ss. 89-104.
- Mirhond, (1358), *Ravzatu's-safâ*, Neşr. Abbâs Zeryâb, Tahran.
- Miskeveyh. (2016). *Tecâribü'l-Ümem*, (Terc. Kıvameddin Burslan), TTK Yayınları.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, (1868). *Sahâ'ifü'l-Ahbâr*, İstanbul.
- Nâsır-ı Hüsrev, (1967), *Sefername*, Terc. Abdülvehap Tarzi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Nasır N. (2000). "İslâmîyetten Önce Oluşan Sosyal Yapıların Şiilik Adı Altında İslâmîyete Yansıması", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, I/1, 2000, ss. 135-145.
- Ömer Rıza Kenhâle (1994). *Mu'cemu Kabâili'l-arab*, II.
- Özaydın A. (1991), "Annâziler", *DİA*, C. III, İstanbul, ss. 215-216.
- Özaydın A. (1990). *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özkuzugüdenli Osman G., (2000), *Gâzân Hân ve Reformları (694/1295-703-1304)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul.
- Peacock A. C. S., (2016), *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, Terc. Zeynep Rona, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Perviz A. (1351 hş.), *Tarih-i Selâcuke ve Hârizmşâhân*, Tahran.
- Ruzraverî, (1921), *The Eclipse Of The 'Abbâsîd Caliphate*, Trans. H. F. Amedroz-D. S. Margoliouth, VI, Basil Blackwell, London.
- Sarıçam İ. (2007). "Nihâvend", *DİA*, (C. XXXIII), ss. 98-99.
- Serinsu A. N. (1994). "Dülefilere", *DİA*, (C. X) s. 21.
- Seyfettin Çetin. (2014). *Yâkût el-Hamevî'nin Mû'cemü'l-Buldân'ında Kürdler*, Pak Ajans Yayıncılık.
- Sukra Heykel Âbâdi Ekber Behçet, (1383/2004), *Selçukiyan, Ez Togrul Ta Sançar, Homazar Publication*.
- Sûbki, (1918), *Tabakatü's-Şafiyyetü'l-Kübra*, IV, Tahkik Mahmud Muhammed el-Tenahî-Abdulfettâh Muhammed, Kahîre.
- Spuler, B. (1952). *Iran in Früh-Islâmischer Zeit*, Frans Steiner Verlag GMBH, Weisbaden.
- Sümer. F. (1999), *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, (5. Baskı).
- Taberî. (1375). *Târih-i Taberî*, (C. V, Farsça Terc. Ebu'l Kasım Pâyende), Tahran.
- Togan Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi.
- Usta A. (2020). *Türkler ve İslâmîyet İlk Müslüman Türk Devleti: Sâ mânîler*, Yeditepe Yayınevi
- Ya' kubî. (1383). *el-Buldân*, (Dr. Muhammed İbrahim Ayeti), Be Nigâh Tercüme-i ve Neşr-i Kitab.
- Yâkût el-Hamevî. (1977). *Mû'cemu'l-Buldân*, (C. II), Dâr Sader.
- Zambaure E. De. (1927). *Manuel de Genealogie et de Chronologie Pour L'histoire de L'İslâm*, Librairie Heinz Lafaire Hanovre, Germany.
- Zehebî, (1994), *Târihü'l-İslâm*, Tedkik Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Darü'l Kitab el-Arabî.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal kuruluş ile ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.